

Prayer Book

In Dutch and Latin, decorated manuscript on paper, with three woodcut illustrations from the Carmelite nuns of Vilvoorde, and musical notation

Southern Netherlands (probably West Flanders), c. 1500–1525 (ff. 1-12, c. 1440–1460)

i+99+i folios on paper (ff. 3–4: vellum), no watermarks discernible, modern foliation in pencil on rectos in the upper right corner, traces of an older foliation in pencil on rectos in the lower right corner, because of the tight binding the collation could not be established, but mostly in quires of 8, missing a leaf before f. 5, ruled in pale brown ink on ff. 3-12v only, no prickings present (justification 105 x 72 mm.), written by at least nine hands in 18–24 long lines: hand A, ff. 1-2v and 99v in a littera textualis, Hand B, ff. 3-4 in a littera hybrida with musical notation, hand C, an addition on f. 4 in a littera hybrida with musical notation, hand D, ff. 5-12v in a littera hybrida, Hand E, f. 13v in a littera cursiva, hand F, ff. 15-36v in a humanistic cursive, Hand G, on the strip between ff. 36 and 37 in a littera hybrida, Hand H on ff. 37-56v, 58-71v, 73-79v and 80v-93 in a littera cursiva, and Hand I, ff. 93v-98v in a littera hybrid, many three-, two and one-line red initials, several two- and one-line brown initials (ff. 1-2v), capitals usually stroked with red, rubrics in red, THREE HAND-COLORED WOODCUTS: Christ as Man of Sorrows, with the Instruments of the Passion, a chalice with the host and the xylographic caption "Salvator Mundi salva nos," image 111 x 72 mm. (f. 14v); Anna Selbdritt, with the Virgin, the Christ child, St. Anne, the Holy Spirit as a dove and two bystanders, with the xylographic caption "tonser liever vrouwen ten troost," image 109 x 79 mm. (f. 57); and the Crucifixion with St. John supporting the swooning Virgin at the left, and St. Francis, showing the stigmata, kneeling at the right, image 118 x 69 mm. (f. 72), in good condition, very small tears, outer margin f. 14v, and lower margin f. 45. Nineteenth-century binding of brown calf over pasteboard, blind-tooled (filets, roll stamps) in neogothic style, four raised bands, on the spine blind-tooled: "HEURES" and "CIRCA | 1500," blue edges, paper flyleaves and pastedowns, slightly worn. Dimensions 125 x 85 mm.

A small hybrid prayer book copied for a yet unidentified house of religious women, this is a charming and interesting example of a manuscript copied in the age of printing. The numerous prayers in both Latin and Dutch are firmly rooted in the Middle Ages. At least nine different scribes copied the manuscripts in a variety of scripts ranging from medieval gothic to a remarkably skillful humanistic cursive. It is illustrated with three fine hand-colored woodcuts, made by the Carmelite nuns of Vilvoorde, near Brussels.

PROVENANCE

1. The manuscript was made in the first quarter of the sixteenth century for an unidentified house of religious women. Hard evidence for this date is provided by the mention of Pope Julius II on f. 63v, whose pontificate lasted from 1503 to 1513. Some linguistic features, especially "huere" for "ure" (= hour, ff. 66, 67v, 76, 77v twice, 79v, 96) and "hueren" for "uren" (= hours, f. 49), point to West Flanders as a probable place of origin.

Incorporated within this manuscript are twelve leaves, ff. 1-12, from an earlier manuscript, c. 1440-1460, which were included as an integral part of the manuscript when it was copied in the sixteenth century.

The manuscript was intended for use by women, given the feminine forms "sondersse" and "sundersse" (female sinner, ff. 52, 53v, 63v, 71), "dienstvrouw" (female servant, f. 53) and "famulabus" (female servants, ablative plural, f. 5). Moreover, these women must have been members of a religious order: the manuscript contains a prayer to be said before the election of a prioress ("Ante electionem priorisse", f. 5), and in another prayer on f. 71 the intended user testifies that she has "ende sunderlinghe dat ghy my sundersse ghetrocken hebt uuyter werelt ende ghestelt in die suete weyde der geestelycheyt" (withdrawn from the world and placed in the sweet meadow of spirituality). Probably the nuns were Regular Canonesses, since St. Augustine is called "ons werdige vader" (our venerable father, f. 24v).

Which convent was the manuscript made for? A clue is given in the prayer on f. 81v, which, as the rubric says, "we are obliged to say." It is a prayer for lord Nicholas of St. Gaugericus and lady Mechtild Beys, who must have been benefactors of the convent. Unfortunately, we have not been able to identify these two people. "St. Gaugericus" may well refer to a church dedicated to this saint, in which case lord Nicholas may have been a priest or a canon of that church. There were churches of St. Gaugericus in Brussels, Cambrai and Roosdaal. Another clue might be the large number of prayers for St. Anne and St. Barbara; perhaps they were favorite saints of a particular owner, but it is also possible that they were patron saints of the convent.

2. In the late nineteenth century the manuscript was apparently in the possession of a French-speaking owner, given the lettering in French on the spine.

TEXT

ff. 1-2v, Canticles, in Latin, no rubric, incipit, "Exaudi nos domine quoniam benigna est misericordia tua ... Rex sanctorum angelorum totum mundum adiuva";

ff. 3-4, Responsory from the Office of the Dead, in Latin, with musical notation, no rubric, incipit, "Libera me domine de morte eterna ... et iniquis condempnabitur ante tribunal indicis in die iudicij. Libera";

f. 4, Introit, in Latin, with musical notation, incipit, "Intret oratio mea in conspectu tuo domine"; [f. 4v blank];

f. 5rv, Prayers for special occasions, including among others, a prayer preceding the election of a prioress in Latin with some rubrics in Dutch, beginning imperfectly, incipit, "//lata formidine tempora sint tua protectione tranquilla ... semper incipiat et per te cepta finiatur per Christum";

ff. 5v-12v, Six Psalms for the Dead, *Dit sijn die VI souters diemen leest voer die zielen XL daghen. Hier beghint den yersten souter ende desen leest inder eeren der heylegher aenroepinghen dat ons lieve here aenriep sijnen hemelschen vader doen hi aenden cruce hinc Ende segbt desen psalm staende. Psalmus*, incipit, "Deus deus meus respice in me quare me dereliquisti ... Qui vivis et regnas deus per omnia secula seculorum";

f. 13rv, Prayer to Christ, in Dutch, no rubric, incipit: "In nomine patris et filij et spiritus sancti. Amen. Jezus Nazareus. Den soeten naem Jezus staet ons bij. O lieve heere ick gaen tavont levende slapen, ick en weet niet oft ick morghen levende sal opstaen. Ick bid u lieve heere dat

ons die doot niet haestelijcken en moet overcomen ... al dat ghij begeert dat wij sele moeten lijden En wilt hun oock patientie geven alle die ons dan selen dienen. Amen"; [f. 14, blank; f. 14v, woodcut];

ff. 15-24, Prayer on the Crown of Thorns, in Dutch, *Die doornen croone ons heeren Jhesu Christi*, incipit, "Item soo wie dese naegheschreven bedinghe alle sondaghe leest ter eeren van die doornen croone ons heeren Jhesu Christi ende der pynen die hy in zyn gebenedyde hooft geleden heeft. Die doet godt een bequame ende aenghenamen dienst ende men verchrycht van godt daer mede veel gratien ... Ende ghevet my u godlyke gratie dat ick u die doornen croone des naesten sondaechs sinnichlycker lesen moet. AMEN";

ff. 24v-36v, Seven Penitential Psalms, accompanied by prayers attributed to St. Augustine, and followed by the Litany, in Latin and Dutch, *Hier beghinnen devote oratien die ons werdige vader Sint Augustinus gemaect heeft te lesen op elcken psalme van der seven psalmen*, incipit, "O vader god almachtich ontfanct overmits uwen heylighen sone onsen heere Ihesum Christum ende den heylighen geest in welcken ghy zyt drie personen ende een god dese offerande deser psalmen ende dese gebeden ... Ineffabilem misericordiam tuam domine nobis clementer ostende ut simul nos et a peccatis exuas et a penis quas pro hijs meremur eripias. Per dominum. Domine exau[di]. Benedicamus domino. Deo gratias";

On the recto of a strip of paper between ff. 36 and 37, Prayer to Christ, in Dutch, no rubric, incipit, "O lieve heere Ihesu Christe ic bid u door die weerdige verdiensten van u heijlige bitter passie dat ghij mijns wilt ontfermen ende vergeven alle mijn sonden, ende oock der zielen inden vagevier volcomen aflaet al haerder sonden. Amen. Een pater noster ende X Ave Marias";

ff. 37-40, Prayers for the Dying, *Hier volghen devote oratien diemen leest als yemant om syn uuyterste leet*, incipit, "O heere weest ons ghenadich Kyrieleyson Cristeeleijson Kyrieleyson. Pater noster. O salichmaker der wee[re]lt maect ons ghesont die doer u bitter camp ende preciosen bloede hebt verlost die weerelt, wilt doch ons by staen, dat bidden wij u onse god ... dat sy met dese u lieve heylighen mach verblyden int aenschouwen van uwer minnelycken aenscheyn inder eewicheyt Amen";

ff. 40-42v, Prayer to the Holy Trinity, in Dutch, *Hier begint een devoet gebet over heyligher dryvuldicheyt welc de kersten mensche dageyx behoort toverdencken*, incipit, "O almachtich heere god scepper alder creaturen die dryvuldich zyt inden personen ende eenvoudich inder substancien ... Want ghy syt myn heere myn god die gelooft geert sy van alle creaturen nu ende inder eewicheijt Amen. Pater noster. Ave Maria";

ff. 42v-45v, Prayer to Christ, with indulgence granted by Popes Innocent, Benedict and Gregory, in Dutch, *Die paus Innocentius vercreech van gode dit gebet voer de coninghe van Cecilien om haer leven te beteren. Ende die dit lesen heeft dees paus Ende de paus Benedictus ende Gregorius daer toe gegeven XXX^M [= 3000] jaeren aflaet van allen dootsonden ende tvaegvier quijte C charenen ende verlossinge eender zielen vant vaegvier*, incipit, "O goedertieren heere Ihesu des levende gods sone, doer die ontfermherticheyt dat ghy den hemel gheopent hebt nederdalende inden jonckvrouwelycken maechdelycken lichaem uwer liever moeder Maria ... O heere Iesu met uwen heylighen geest so vervullet mijn ziele, ende ick beveele u die Amen. Item wye een hoededen [?] lesen wilt mach tot elcker rooder litteren eenen Ave Maria lesen";

ff. 45v-49, Prayer to Christ, with indulgence granted partly by Pope Benedict XII (r. 1334–1342), in Dutch, *Int jaer XIII^c ende L [= 1350] was van paus wegghen te Roome ghepreedickt so wijen inden staet van gratien sijnde devotelijc leest dese navolghende bedinghe die verdient alle die aflaten die op dijen dach te Roome te Colen ende te Triere te verdienen sijn. Benedictus die XII heeft noch verleent also menich jaer aflaets als Christus wonden ontfinck*, incipit, "O alder suetste lam Christe ende goedertierenste vader Iesu ende ewighe sueticheyt ick vermane u vanden allendighen bitteren stant dat ghy van minnen voer my stont aender persten des cruycen ... want wert myn arm ziele comen mach suyver ende ontbevleckt voer u godlycke aenschyn met uwen uuytvercoren vrienden sy u rycke [?] Amen";

f. 49rv, Prayer to God the Father before Receiving the Holy Sacrament, in Dutch, *Alsmen ten heylighen sacrament gaet totten vader een gebet*, incipit, "O almachtich god hemelsche vader, ick arm sondich mensche dancke u ootmoedelyck dat ghy my die gratie verleent hebt dat ick in deser hueren ontfanghen mach uwen eenighen sone inden heylighen sacramente des outhaers ... dat ick inder ewicheyt van u niet verstooten en worde. dwelck ghy moet jonnen heere god vader die leeft ende regneert met uwen eenighen sone ende heyligen geest Amen";

ff. 49v-50v, Prayer to the Virgin before Receiving the Holy Sacrament, in Dutch, *Een devoet gebet tot onser liever vrouwen eermen dat heyligh sacrament ontfanct*, incipit, "Ick arm sondich mensche bekenne ende lyde dat alle ons verdiente ons gratie ende welvaert moet cmen doer u o aldersuetste moeder ende maghet Maria ... uwen lieve soene mach aenschouwen met u inden ewighen leven daer ghy met hem verblyt inder ewicheyt sonder eynde Amen";

ff. 50v-52, Prayer to Christ before Receiving the Holy Sacrament, *Een devoet gebet tot onsen heere Iesum Christum eermen dat weerdich sacrament ontfangt*, incipit, "Met bevender conscientien gaen ick tontfanghen dat alder hoochste ende werdichste lichaem ende bloet ons heeren Iesu Christi ... Ende een slighe beschermenisse der zielen ende des lichaems teghen des vyants becoringhe ende tentatie Die leeft ende ende [sic] regneert met gode den vader in ewicheyden sonder eynde Amen. Pater noster Ave";

f. 52rv, Prayer to God the Father after Receiving the Holy Sacrament, in Dutch, *Een devoet gebet totten heere alsmen dat sacrament ontfangen heeft*, incipit, "Lof ende glorie sy u o hemelsche vader almachtich inder ewicheyt dat ghy mij arme sonderse midts uwer gronderlooser ontfermherticheyt ende gratien Ende niet midts mijnen verdienten gewerdicht hebt te spijsene ... Twelc mij moet worden verleent doer dat ghebet van allen heylighen die daer loven ende dancken uwen heylighen naem inder ewicheyt Amen. Pater noster. Ave Maria";

ff. 52v-53v, Prayer to God after Receiving the Holy Sacrament, in Dutch, *Een devoet gebet totten heere alsmen dat sacrament ontfanghen heeft*, incipit, "O heere Iesu Christe lof sy uwer onsprekelycker goedertierenheyt dat ghy my so mildelycken hebt deelachtich ghemaect uws ghebenedyden lichaems ende dierbaeren bloets, daer ghy myn ziele nu so vrindelycken mede gespijst hebt ... O heere in desen dryen zydy een minlyck ewich Christus Lof sy u die waerlycken gewerdicht hebt te hoorne uwe ontweerdighe [sic] dienstvrouwende te verblyden myn droevich herte Pater noster Ave Maria";

ff. 53-54, Prayer to the Virgin after Receiving the Holy Sacrament, in Dutch, *Een ghebet totter maghet Marien alsmen sacrament ontfanen heeft*, incipit, "O alder heylichste alder suyverste alder suetste

ende alder ontfermhertichste moeder ons liefs heeren Iesu Christi eewighe maghet Maria onser alder voersprekersse die desen selven Iesum Christum onsen heere in uwen megdelycken lichaem werdich hebt gheweest te draghen wyens heylich lichaem ick arm sonderse heden hebbe ontfaen ... daer ghy als een moeder ende versoenersse gestelt syt voere alle mensche. Wilt my dan verhooren suete Maria. Amen";

ff. 54-55v, Prayers on the Seven Oes of the Virgin, in Dutch, *Seven devote grueten totten VII ween van onser liever vrouwen*, incipit, "Weest gegruet o schoone maghet dat u Symeon voerseyde dat dat sweert des rouwen u moederlycke herte doergaen soude. Ic bidde u vercrycht ons waerachtich berou onser sonden ... Ende en wilt van ons niet scheidyden ghy en hebt ons bracht totter eewigher glorie. Amen Pater noster Ave Maria";

ff. 55v-56, Three short prayers to the Virgin, in Dutch, *Drye corte ende devote gebekens tot onser liever vrouwen*, incipit, "O alder suetste moeder gods ende maghet Maria. Ick bidde u ootmoedelyck doer dedelheyt uwer zielen, en wilt myn ziele nemmermeer vam mynen lichaem laten scheidyden ick en hebbe die perfecte liefde gods vercreghen Amen. Ave Maria ... en wilt myne lichaen [sic] nemmermeer laten ter eerde sincken ick en hebbe waerachtighe volcomen penitentie voer myn sonden ghedaen Amen Ave Maria";

ff. 56v-60 [rubric begins on f. 56; f. 57, woodcut, f. 57v, blank], Seven Greetings to St. Anne, in Dutch, *Een religioes die in mestroost was wordt byder moeder Maria gbeleert dat sy dese grueten soude ter eeren van Sinte Annen harer moeder spreken sy soude troost vinden*, incipit, "Weest gegruet edel rose angelier bloeme. O edel ende heyliche moeder Anna ghu syt vol ghenaden ende een troost van alle gedruete herten. Ick bidde u staet ons by ... Ende na dit bedrukt cort verganckelyck leven O alder heylichste moeder Anna met u te vercryghene dat eewich leven Amen Pater noster Ave Maria".

ff. 60-63, Ten Joys of the Virgin, in Dutch, *Thien blyschapen van onser liever vrouwen diemen sal leesen XXX daghe lanck daer men voer begeert salmen verhoort worden*, incipit, "O ghebenedyde maghet maria ick vermaene u der grooter eeren ende blyschap ende weerdicheyt die u ziele ende lichaem ontfinck doen god die vader die sone ende die heyliche geest hem selven u tot eender moeder gaf inden rade der heylicher dryvuldicheyt eer hy die werelt schiep ... ende die mane onder u voeten dat is den vyant vander hellen O suete Maria moeder der ontfermherticheyt op my schynen laet uwe ontfermherticheyt ende verleent ons gratie tot duegden op dat wy uwen lieven kinde ende u behaghelyck moghen wesen als hy ons ziele uuyt onsen lichaen [sic] sal nemen. Amen. Ave Maria";

f. 63rv, Prayer to the Virgin, with indulgence granted by Pope Sixtus, in Dutch, *Sixtus de paus heeft verleent ten nageschreven gebeken ter eeren onser liever vrouwen int sonne XI^M [= 11.000] jaer afflaets*, incipit, "Weest gegruet alderheylichste Maria moeder des heeren Coninghe des hemels, porte des paradys vrouwe der werelt ... beschermt my van alle quade Ende bidt voer my sonderse Ende daer ickt voer begherende ben Amen Pater noster. Ave Maria";

ff. 63v-64, Prayer to the Virgin, with indulgence granted by Pope Julius II (pontificate: 1503–1513), in Dutch, *Juius de IIde paus heeft verleent tot desen gebeken verlatenisse van alle sonden*, incipit, "Weest gegruet o gloriose maghet Maria claerder dan sonne oft mane, moeder der opersten heere ... O

Maria troost der sundaren bidt voer my Iesum uwen eenghen sone dat hy my hier stercke in duechden ende hier na verleene zyn glorie Amen. Pater noster”;

ff. 64-65, Seven Joys of the Virgin, in Dutch, *Dit sijn VII schoon blijscappen van onser liever vrouwen daer wyse mede eeren sullen*, incipit, “Verblydt u Maria inder meechedelycker bloemen die in sunderlingher eeren te boven gaet die blinckende heerscappye der inghelen ende sancten schoonheyt midts weerdicheyt van gaven ... Verblijdt u Maria puere ende reyne maghet sekerblyvende ende onbevreesst dat dese nieuwe blijscapen niet en moghen vergaen noch minderen maer sy sullen dueren ende groeyen inder eewicheyt. Ave Maria”;

ff. 65-66v, Prayer to the Virgin, given to St. Bernard, in Dutch, *Dit navolghende gebet was gegeven bijden inghel gods sinte Bernaert ende segde hem dat gbelijck tgout costelijxt is boven alle metalen also is dit gebet Marijen alder ontfanckelijxt boven alle andere gbedede*, incipit, “Weest gegruet alder oetmoedichste dienstmaecht der heyligher dryevuldicheyt Weest gegruet alder hoochste uuytvercoren dochter gods des vaders Maria ... Ende sonderlinge in huere mynen doot ontfanct dan myn ziele ende offerse uwen sone en mynen verlossers Iesu Christe Amen”:

ff. 66v-67v, Prayer to the Virgin, with indulgence, in Dutch, *Dit navolgende gebet leerde een inghel eender ionfrou seggen dat sij LX^M [=40.000] iaer afflaets hebben soude als sij dat lase. ende ons lieve heere hadde selve daer toe gegeven dijen afflaet Doen die paus dat verhoorde gaf hij daer toe also veele aflaets als druppelen waters binnen eenen daghe reghenen mochte*, incipit, “O mynlycke ende begeerlycke suete Maria O schoone bloeme Maria O lieflycke vrouwe ende minlycke Maria fonteyne des levens ... dat ghy u geweerdighen wilt my by te staene in die huere als myn ziele van mynen lichaem scheyden sal ende van uwen sone haer oordeel verwachten geweerdicht u dan o Maria myn ziele te gheleydene ende te brengen met u in die ghebruyckinghe dijns liefs kints Amen”;

ff. 67v-68v, Prayer to God the Father, in Dutch, *Met desen gebede worde een ziele verlost die M [= 1000] iaer int vaegvier geweest was. Twas een ridder die openbaerde eender nonnen sijnen suster ende begeerde dese navolgende heedinge ende sij dedse so innichlijc dat hij verlaten was op een maent Daer om sal een ieghelijck dit devotelijck lesen voer sijne vrinden*, incipit, “Vader almachtich god lof ende danck moet ghy hebben van alle des goets dat ghy oyt onse arme sondeghe menschen bewesen hebt ... so dat u gebenedyde ziele uuyt uwen heyligen lichaem schiet so verlost dese ziele daer ick voer bidde uuyten vagevier Amen. Pater noster. Ave Maria”;

ff. 68v-69, Prayer to St. Augustine, in Dutch, *Een gebet tot sinte Augustijn*, incipit, “Ghegruet sydy heylich glorioes vader Augustine bernende van minnen een bishop ende een leeraer ende een verlichter der heyliger kercken ... Ende verwerft my gratie hier also te leven na u heylighe leeringe nede exempel dat ick mach comen na dit verganklyc leven ten eewigen leven Amen”;

ff. 69-70, Prayer to St. Mary Magdalene, in Dutch, *Een gebet tot sinte Marien Magdalenen*, incipit, “O heylighe ionffrou Maria Magdalena die met overvloedicheyt uwerbitter tranen quamt totter overvloedigher fonteynen der ontfermherticheyt onsen heere Iesum Christum ... Op dat ick overmidts uwer grooter verdienten ende hulpen namaels besitten mach met u die eewige blyschap Amen”;

f. 70rv, Prayer to One’s Guardian Angel, in Dutch, *Een gebet tot sijnen inghel*, incipit, “Ick bidde u o heylich inghel gods wyen ick bevolen ben te bewaeren, wilt my beschermen vanden boosen

vyant der hellen slaepe ick oft wake ick ... doer die verdiente der passien ons heeren Iesu Christi der glorioser maghet Marien ende allen heylighen Amen Pater noster Ave”;

This same prayer is also found on f. 98rv.

ff. 70v-71, Prayers on the Passion of Christ, in Dutch, *Die dese navolgende gebeden met aendachten des herten leest ter memorien der passien Christi sal hem selven bevinden gesterct inder liefden gods. Een voergebet tot eender ootmoedicheyt sijns selfs*, incipit, “O heere Iesu Christe hemel ende eerde ende al dat daer inne is die loven dancken ende glorificeren u inder eewicheyt boven al nochtans die gebenedyde moeder ende gloriose maghet Maria ... ende sunderlinghe dat ghy my sunderse ghetrocken hebt uuyter werelt ende ghestelt in die suete weyde der geestelycheyt ontfanckt heere nu myn arm lof ende gebet u ter eeren ende in mynder salicheyt Amen”;

ff. 71v-74 (f. 72, woodcut; f. 72v, blank), Prayer to Christ, attributed to St. Gregory, in Dutch, *Dit sijn sinte Gregorius gebeden diese daghelijx leest met goeder devotien en[de] aendencken sal verdienen afflaet XCII^M [= 92.000] iaer ende XXIII ende LXXX dagen*, incipit, “O heere Iesu Christe ick aenbede u hanghende aenden cruyce ende een doerne croone in hooft draghende ick bidde u dat u cruyce my verlosse vanden slaenden inghel ... Die gebarigen rouwe hebben van haren sonden ende eeren die wapeneuws bitteren lidens. Die leeft ende regneert met god den vader den heyligen geest inder eewicheyt Amen. Pater noster. Ave Maria” [Meertens, 1930-1934, vol. 2, 86];

ff. 74-76, Prayer to the Virgin, in Dutch, *Een devoet gebet tot onser liever vrouwen*, incipit, “O alder sekerste hope, troost hem allen die u aenroepen. O edel vrouwe mijn patronesse suetste Maria moeder gods ... dat ghy myn herte in deser allendigher werelt wilt behoeden van allen saken der sonden ende verledegen uuyt alder noot ende sonderlinghe in huere onser doot Amen”;

ff. 76-77v, Prayer to the Virgin, in Dutch, *Dit gebet salmen lesen voer onser vrouwe om een salre te vercrijgen*, incipit, “O moder [sic] gods moeder der ontfermherticheyt ghedenckt die groote blyschap die ghy hadt doen ghy hoorde die inghelsche groete ... Ende dat ghy myn begeerte voldoen wilt ter eeren gods ende mynder zielen salicheyt Ende sonderlinghe staet my by inder huere mynder doot, ende ontfermt u over alle gheloovige zielen Amen”;

ff. 77v-79v, Prayer to the Virgin, with indulgence granted by Pope Innocent, in Dutch, *Die paus Innocentius heeft gegeven allen den ghenen die dese navolghende oratie lesen telcken C dagen afflaets Ende die dese alle daghe leest sal voer sijn doot sien die gloriose moeder gods Ende sij sal hem openbaerlijck seggen den dach ende huere dat hij sterven sal. Ende leest int Latijn obsecro*, incipit, “ick bidde u heylighe Maria moeder gods vol ende overvloedich van genaden des oversten conincks dochter. Moeder der weesen. Troost der bedroefder. Wech der dolender ... So bidde ick u o suete Maria dat ghy my in myn leste eynde u suete aenschijn wilt thoonen ende laet mij weeten den dach ende huere dat ick sterven sal ende aenhort myn gebet Ende hulpt my totten ewigen leven O suete meget Maria ende moeder gods ende moeder der ontfermherticheyt Amen”; [f. 80r blank];

ff. 80v-81v, Prayer for the Souls, in Latin, *Oratio devota per XXX dies dicenda pro animabus*, incipit: “Venerande ac metuende deus quem tremunt angeli adorant archangeli qui propter humanum genus ... et omnium sanctorum et sanctarum et per aspersionem sanguinis Iesu Christi domini nostri sine fine requiescant in pace Amen”;

The same prayer is found in New Haven, Beinecke Library, MS 1053; see <http://brbl-net.library.yale.edu/pre1600ms/docs/ms1053.pdf>.

f. 81v, Prayer for the souls of two benefactors, in Latin, *Dese oratie sijn wij sculdich te lesene*, incipit, "Piissime domine per sanctam passionem et amaram mortem tuam, miserere anime domini Nicholai de sancto Gaugerico domine Mechtildis Beys, sue contoralis et parentum eorundem ac omnium animarum, et si in aliqua pena detmentur, ex ea velis eas liberare Amen";

f. 82rv, Prayer to St. Barbara, in Dutch, *S. Barbelen crans*, incipit, "Gheweerdighet my arme creatuere dy te louven o hooghe gebenedyde heylighe dryevuldicheyt die u geweedicht hebt uuyter wilder zee der weerelt ende uuyter scherpen doernen der ongheloovigher heydenschap te verkiesen die edel rose die heylige maghet Barbara, wyens ziele du uuytvercoren hebt ... Die du eewich god voersien hebt vercoren ende gescapen tot uwer eewigher glorien";

ff. 83-88, Prayer to St. Barbara, in Dutch, Dit gebeken leest men tot allen puncten, incipit, "Weest gegruet barbara heerlyc uuytvercoren maghet die heere is met dy gebenedyt sy dy in die maegden ende gebenedyt is die minnaer uwer schoonder maegdelycheyt Iesus Christus ... Doer den selfster onsen heere Iesu Christo die met u ende den heyligen geest leeft inder eeuwicheyt Amen";

ff. 88-91v, Five Greetings to St. Barbara, in Dutch, *Schoon grueten van sinte Barbelen. Die ene*, incipit, "God gruete u gloriose ombevelecte bloeme uuytvercoren bruyt des coninx der glorien ... O myn eenige troost Barbara en wilt van my niet scheidende noch my niet laten tot dier tyt dat ghy my hebt verwerft genade ende eewige ruste";

ff. 91v-93, Prayer to St. Barbara, in Dutch, *Een schoon gebet van sinte Barbara*, incipit, "O alder gepurgeerde ziele heylige martelersse edel bruyt Christi gloriose suyver maghet Barbara ick val u te voeten met begherlyckheyden mijns herten ... O gloriose maghet Barbara en wilt van my niet scheidende voer dat ghy myn ziele hebt bracht voer den aenschouwen gods ende dat ick gebruycken mach der eewiger glorien Amen";

ff. 93v-94, Prayer to St. Anne, *Hier volghen schoon bedingen vander heyligher moeder sint Ammen een sonderlinge patronersse van allen bedruckten herten*, incipit, "God gruete u heylige vrouwen sint Anna also ghewaerichlyck als ghy hebt gheweest een beghin des nieuwen testaments der salicheyt also ghewaerichlyck syt ghy ons hulpersse ... Bidt voer ons o heylige vrouwe sinte Anna met allen uwen lieven gheselschape. Amen";

ff. 94-95, Prayer to St. Anne, in Dutch, *So wye der heyliger vrouwen sint Ammen dienen wilt ende also gode ende synder liever moeder bebagen die lese haer dit geneth*, incipit, "Weest gegruet o salige moeder der moeder ons heeren Iesu Christi weerdige vrouwe sint Anna welcks vrucht gebenedyt is ende is een vrouwe der enghelen ... dat wy behoet moeten syn van allen peryculen der zielen ende des lichaems op dat wy moghen comen ter eewigher glorien Amen";

ff. 95-96, Prayer to St. Anne, in Dutch, rubric, *Wye dit nabescreven gebet daghelyx leest ter eeren van sint Ammen die sal in syn leven ende in syn doot van haer vertroost worden*, incipit, "Gegruet weest o heylige moeder Anna een moeder alder salichste ioncvrou Marien coninghinne der hemelen ... Die

eeuwelyck geloeft ende gebenedyt moet syn in harer alder salichster vrucht onsen alder behoeder Iesus Christus Amen”;

f. 96, Prayer to St. Anne, in Dutch, *Een devoet gebeth van sint Annen*, incipit, “Weest gegruet eedele bloeme des paradys salige moeder Anna dynen peys ende lof gaet boven alle vrouwen. Ick bidde u doer die groote blyschap die ghy hadt doen ghy u lieve dochter Maria saegt draghen den schepper alder creatueren Ic bidde u weest myns altoos gedachtich, sunderlinghe in die huere mynder doot Amen”;

ff. 96-98, Prayer to St. Anne, in Dutch, *Een ghebeth van sint Annen*, incipit, “O alder heylichste Anna ende alder salichste moeder der weerdigher moeder ons liefs heeren IesuChristi die die godlycke voersienicheyt heeft voersien ende uuytvercoren te wesen een winstere ende een moeder der eeuwiger ende uuytvercorender maeghet der maegden ... dat overmidts dynen name ende doer haer gheneth wy comen moeten totter hemelscher stadt Jerusalem daer ghy eeuwilyc levet ende regneert sonder eynde Amen”;

f. 98rv, Prayer to One’s Guardian Angel, in Dutch, no rubric, first initial not filled in, incipit, “[I]ck bidde u o heylich inghel gods wyen ick bevolen ben te bewaeren. Wilt my beschermen vanden boosen vyant der hellen slaep ick oft wake ick ... daer ick mach leven met u doer die verdiente der passien ons heeren Iesu Christi der glorioser maghet Marien ende allen heyligen. Amen. Pater noster. Ave Maria”;

This same prayer also was copied on f. 70rv.

f. 99rv, Prayer to the Virgin, in Dutch, no rubric, incipit, “Dit is een claer vat des heijlighen gheests, dit is die gloriose woonstede gods dit is een vrouwe der crachten, die de crachten des serpens heeft vernielt ... dat wij alsoo dijnre mogentheijt met vrier gheruester herten devoetelijck dienen moghen Doer Ihesum Christum onsen here, amen.”

This modest but intriguing manuscript raises many questions. One of them results from the fact that the manuscript is a convolute (a manuscript built up from parts which were not all initially intended for the manuscript in its present state). The first part, ff. 1–12, is clearly of an earlier date than the rest of the manuscript, and should be dated in the middle of the fifteenth century. The other parts, however, have most likely been made for the actual manuscript, despite their variety of scripts and texts.

Textually, the manuscript is a genuine representative of selfless medieval devotion centered on the pillars of the Christian faith, gathering liturgical formulas and private prayers into a handy compendium. But the rich variety of scripts range from the formal gothic (Hands A and B), to the informal late-medieval cursive (Hand H), and finally to a very skillful humanistic (Hand F). Using the script of the Renaissance, imported from Italy, Hand F announces the beginning of a new era within the walls of a convent that was spiritually still rooted in the Middle Ages.

ILLUSTRATION

f. 14v, Christ as Man of Sorrows;

f. 57, Anna Selbdritt;

f. 72, the Crucifixion.

Although lacking any illumination, the manuscript makes a pleasing impression, partly due to the beautiful script of Hand F and partly due to the presence of three hand-colored woodcuts. Their placement within the manuscript is meaningful: the one showing the Man of Sorrows (f. 14v) is facing the beginning of a Prayer on the Crown of Thorns, the one showing *Anna Selbdritt* (f. 57) is facing the beginning of the first prayer to St. Anne, and the one with the Crucifixion (f. 72) is facing the beginning of a prayer starting with "O Lord Jesus Christ, I worship you hanging on the cross." The presence of St. Francis in this woodcut, however, is not tied to the text of the prayer.

Two of these woodcuts include xylographic captions below the image. The caption beneath the *Anna Selbdritt* states: "At [the convent of] Our Dear Lady of Consolation" ("tonser liever vrouwen ten troost"), which refers to the convent of Carmelite Nuns at Vilvoorde, near Brussels. From circa 1480 onwards the nuns at Vilvoorde manufactured woodcuts with religious images on single leaves, which could be inserted into manuscripts, as has been done in the one described here. Another example of a manuscript incorporating Vilvoorde woodcuts is Brussels, Koninklijke Bibliotheek van België, MS 18932 (Van den Gheyn, I, 1901, pp. 561–562, no. 860). One of the three hand-colored woodcuts in it has a caption reading "Gheprint te Carmelytersse ten troost vive Deo." Yet another example is Brussels, Koninklijke Bibliotheek van België, MS 4604 (Van den Gheyn, III, 1903, pp. 464-465, no. 2400; Rudy, 2015, fig. 109). One of the four hand-colored woodcuts in it, showing Christ falling under the Cross, has a caption reading "Gheprint tonser liever vrouwen ten troost." A second copy of this woodcut, once part of a manuscript but now separated from it, is London, British Museum, Department of Prints and Drawings, inv. no. 1822.122.5 (Rudy, 2015, p. 130 and note 10).

Manuscripts illustrated by woodcuts or engravings are a particularly interesting example of a hybrid book (a term used today for many of the mixed-media volumes produced in the age of printing, including volumes that combine hand-written and printed texts, and printed volumes with illuminations or other decoration done by hand) (Hindman and Farquhar, 1977; Hindman, 2009; Schmidt, 2003; Rudy, 2015). Many of the known examples of this practice, like the manuscript described here, were made in female convents, especially in Germany and in the Dutch-speaking Netherlands where the religious life was strongly influenced by the spiritual movement *Devotio Moderna* (the Modern Devotion). All too often, prints were removed from manuscripts by collectors. Here, we are fortunate to be able to understand how the prints were intended to function alongside specific prayers.

The manuscript is unpublished and is not listed in the online database of the Bibliotheca Neerlandica Manuscripta.

LITERATURE

Hindman, Sandra. *Pen to Press, Paint to Print: Manuscript Illumination and Early Prints in the Age of Gutenberg*, Paris and Chicago, 2009.

Hindman, Sandra and James Douglas Farquhar. *Pen to Press: Illustrated Manuscripts and Printed Books in the First Century of Printing*, College Park, 1977.

Meertens, Maria. *De godsvrucht in de Nederlanden naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw*, 1-3, 6, Antwerp, 1930-1934.

Rudy, Kathryn M. *Postcards on Parchment: The Social Lives of Medieval Books*, New Haven and London, 2015.

Schmidt, Peter. *Gedruckte Bilder in handgeschriebenen Buechern. Zum Gebrauch von Druckgraphik im 15. Jahrhundert*, Pictura et Poesis Interdisziplinäre Studien zum Verhältnis von Literatur und Kunst, 16, Cologne, Weimar, Vienna, 2003.

Terwecoren, Éd. *Notre-Dame de Consolation à Vilvorde. Monographie de cet établissement religieux*. Bruxelles, 1852.

Van den Gheyn, J. *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, I: *Écriture sainte et Liturgie*, Bruxelles, 1901.

Van den Gheyn, J. *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, III: *Théologie*, Bruxelles, 1903.

Vanden Bosch, Gerrit. *Inventaris van het Archief van het Begijnhof van Steenvoort te Peutie (1230–1460) en van het Klooster van Geschoeide Karmelietessen Onze-Lieve-Vrouw ten Troost te Vilvoorde (1469–1797)*, Brussels, 2000.

ONLINE RESOURCES

Database of Middle Dutch manuscripts, the Bibliotheca Neerlandica Manuscripta
<http://www.library.leiden.edu/special-collections/manuscripts/subcollections-whs-bnm.html>

TM 863